

مشاغل جامعه‌ی روزگار صفویان در کتاب تحفه‌ی سامی

ع. روح‌بخشان

چکیده

اگر چه هیچ تحقیق یا تألیفی که به طور مستقیم به انواع مشاغل جامعه‌ی روزگار صفویان پرداخته باشد وجود ندارد، اما به طور غیر مستقیم و از لابه‌لای منابع دیگر می‌توان تا حد زیادی به نوع و تقسیمات مشاغل آن دوره پی برد. یکی از مهم‌ترین این منابع تحفه‌ی سامی است که توسط سام میرزا فرزند شاه اسماعیل در حدود سال ۹۶۰ تألیف شده است. این اثر که تذکره شاعران ایران است، در صحیفه‌های مختلف خود به ذکر مراتب اجتماعی شاعران می‌پردازد، که بر اساس آن حرفه‌های رایج در آن روزگار اعم از مناصب دیوانی و پیشه‌های بازاری را می‌توان باز شناخت.

کلید واژه‌ها: مشاغل سنتی، دوره‌ی صفویه، تحفه‌ی سامی

مدار اجتماع ایرانی تا چند دهه‌ی پیش بر کشاورزی و پیشه‌وری و صنایع بومی برپا و استوار بود. شهر معمولاً از یک مسجد جامع (مرکزی)، چند راسته بازار، چند میدان برای منظورهای مختلف، تعدادی بازارچه، شمار قابل توجهی کوچه و کوی و برزن، و دم و دستگاه حکومت تشکیل می‌شد، که رض یا شارستان پیرامون آن‌ها را می‌گرفت، و همه آن‌ها درون برج و بارو محصور بودند.

خیابان، به شکل امروزی وجود نداشت، و از اداره و شعبه و دایره و کمیته و کمیسیون و دفتر و دستک و وزارتخانه و مانند این‌ها خبری نبود. مردم با تشکیلاتی بسیار ساده و اندک راه زندگی را می‌پیمودند، و مملکت و اجتماع، راحت و خوب -و فارغ یا عاری از دوندگی- اداره می‌شد.

ورود شیوه‌ی زندگی فرنگی در اواخر روزگار قاجار و همه‌ی دوره‌ی چیرگی خانواده پهلوی، نظام زندگی اجتماع را در هم ریخت، و کسب و کار به شیوه‌ی سنتی ارزش و اهمیت خود را از دست داد. تا آن هنگام کسب و کار رایج‌ترین امر مشهود در اجتماع بود، و به همین علت توجه

مردم و حتی محققان به آن جلب نمی‌شد. و نیز به همین دلیل هرگز هیچ تحقیقی در این زمینه انجام نمی‌گرفت. بنا بر همین علت منابع مکتوب مربوط به کسب و کار در حد هیچ هستند. در عوض، خوشوقتانه، اطلاعات مربوط به کسب و کار به طور جنبی و گذرا در منابع دیگر یافت می‌شوند. مثلاً در کتب تاریخی، ادبی و علمی، از جمله کتاب‌های تنجیم و تقویم - مثل *تنکوشا* که اخیراً به سمت آقای رحیم رضا زاده ملک و به وسیله‌ی مرکز پژوهشی میراث مکتوب به چاپ رسیده است - آگاهی‌های در خور توجهی درباره‌ی حرفه‌ها و صنایع و پیشه‌وران یافت می‌شود.

یکی از کتاب‌های ادبی ارجمند که حاوی اطلاعات گسترده و کم نظیر درباره‌ی مشاغل رایج در اجتماع ایرانی به روزگار صفویان است، *تحفه‌ی سامی* نام دارد که سام میرزا (۹۳۳ تا ۹۸۴)، پسر دوم شاه اسماعیل صفوی در حدود سال ۹۶۰ (هنگامی که در زندان برادر به سر می‌برده) تألیف کرده است، و سالیان پیش به همت دکتر رکن‌الدین همایون فرخ تصحیح و چاپ شده، که انتشارات اساطیر در سال ۱۳۸۴ چاپ تازه‌ای از آن عرضه کرده است. این کتاب ارجمند و گرانسنگ در بردارنده‌ی آگاهی‌های مختصر و مفید درباره‌ی ۷۱۲ شاعر مرد در یک دوره‌ی زمانی کمابیش صد ساله است. کتاب تقریباً بر حسب مراتب اجتماعی شاعران و طبقات مردم مرتب شده است و متشکل از یک «دیب‌اچه» و هفت «صحیفه» است، به این شرح:

۱. در ذکر سلاطین؛
۲. در ذکر سادات و علما؛
۳. در ذکر وزرا و ارباب قلم؛
۴. در ذکر حضرات واجب‌التعظیم که شاعر نبوده‌اند، اما شعری می‌گفته‌اند؛
۵. در ذکر شاعرانی که به تخلص مشهورند [!];
۶. در ذکر شاعران ترک زبان؛
۷. در ذکر طرفه‌گویان مقبول الکلام.

به این ترتیب مشاهده می‌شود که در میان شاعران، گروه‌های مختلف اجتماعی، از شاه و شاهزاده و امیر و وزیر گرفته تا سید و عالم و کاسب و صنعتگر وجود داشته‌اند، هر چند که در این فهرست از صاحبان حرف صریحاً نام برده نشده است، اما چنان که خواهیم دید، بیش‌تر شاعران مذکور در این تذکره پیشه‌ور و صنعتگر بوده‌اند. آماری نسبی که از آنان گرفته شده

است، درستی این نظر را نشان می‌دهد. مصحح کتاب برای سهولت کار، اسامی اشخاص مذکور در تذکره را با شماره همراه کرده است.

در این گزارش نخست به شمارش پیشه‌ها و صنایع پرداخته می‌شود، و پس از آن عنوان‌های پیشه‌وران و صنعتگران نوشته می‌آید. عدد/اعداد پس از هر عنوان، شماره‌ی اسامی کسانی است که ذکر آنان در کتاب (از شماره ۱ تا ۷۱۲) آمده است.

الف) **مشاغل عمومی و مردمی.** آهنگری ۴۳۵، ابریشم فروشی ۳۶۱، ۳۷۹، ۳۹۲، باغبانی ۷۰۲، برزگری ۲۸۸، بزازی ۷۳، ۷۰۱، بقالی ۱۰۸، بنایی ۲۶۹، ۴۲۰، بیاعی (خرید و فروش / دلالی) ۴۲۷، بیلداری ۶۸۶، پالان دوزی ۲۶۹، پوستین دوزی ۳۸۰، تاجدوزی ۳۸۹، ۵۶۵، ۶۸۰، تاجری ۶۲۹، تجارت ۸۶، ۹۴، ۲۹۰، ۴۱۷، ۴۸۱، ۵۵۱، ۵۹۳، ۶۲۰، ۶۹۶، تذهیب ۸۱، تصویر ۸، ۱۳۴، تعلیم (اطفال) ۴۷۶، ۴۸۰، تکمه بافی ۵۴۸، تکمه بندی ۳۸۲، تکه داری ۷۰۹، تیرگیری ۸۶، ۵۹۱، جولاهی ۲۷۹، چماق گری ۷۰۷، حکاکی ۴۲۹، حلوا فروشی ۲۸۳، حمامی گری، ۶۷۳، خاتم بندی ۶۵۹، خدمتکاری ۹۷، خراطی ۱۲۵، خرده فروشی ۴۰۰، ۴۳۴، ۵۸۳، ۶۱۰، خوانندگی ۴۹۰، ۵۱۰، ۶۴۴، خوشنویسی ۸۶، خیاطه تابی (?) ۵۳۹، خیاطی ۸۷، ۳۳۴، ۵۳۸، دستاربندی ۳۶۲، دلالی ۶۷۵، رمالی ۶۵، ۴۴۷، ۴۸۴، ۵۴۳، ۵۸۰، ۶۹۷، زراعت ۲۱۹، زرفشانی ۲۴۶، زرکشی ۶۰۵، زرگری ۱۹۳، ۳۳۰، ۶۸۷، زهگیری ۷۰۷، سراجی ۵۵۶، سرتراشی ۵۸۸، ۶۸۳، سقایی ۳۶۴، سوزنگری ۵۸۴، سیراب فروشی ۵۸۳، شاعری ۵۰۱، شبانی ۶۶۴، صحافی ۱۲۶، ۳۶۸، ۴۵۴، ۵۷۶، ۵۸۱، ۶۳۴، صرافی ۳۸۷، ۵۲۳، صیادی ۷۰۷، صیرفی ۱۹۷، طب/طبابت ۸۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۵۳، ۱۵۵، ۱۵۷، ۱۵۹، ۴۹۸، طراحی ۱۳۴، عسل فروشی ۳۶۴، عصارای ۵۰۰، عطاری ۲۹۸، ۵۲۲، ۵۹۰، علاقه بندی ۳۷۶، ۵۴۸، عمل داری ۴۷۲، قیق اندازه ۷۰، قصابی ۷۱، ۶۰۶، ۶۹۲، قصه خوانی ۶۷۸، کارگری ۲۷۲، ۴۸۹، کاسبی ۶۰۸، کاغذ فروشی ۵۸۶، ۷۰۰، کبابی ۶۰۷، کتابت ۴۰۸، ۴۷۳، ۴۸۶، ۵۰۵، ۶۴۶، ۶۸۴، کتاب فروشی، کتاب نویسی ۶۳۰، کحالی ۴۴۶، ۵۲۷، کرباس فروشی ۴۱۶، کسب ۳۶۳، کفشدوزی ۴۳۲، کلانتری ۴۷، ۱۹۳، کله پزی ۶۷۷، کلیچه پزی ۲۹۰، کمانداری ۲۸۱، کمانگری ۷۰۷، کمریافی ۳۷۸، کیمیگری ۶۶۲، گل کاری ۳۶۰، لاجوردشویی ۱۲۶/لاژوردشوری ۴۰۶، مجلدی ۵۳۲، مداحی ۲۷۰، مشک فروشی ۳۳۹، ۶۱۳، مطربی ۳۹۰، معرکه گیری ۲۵۵، ۲۹۹، مکتب‌داری ۳۸۸، ۳۹۶، ۵۰۳، ۵۱۳، ۶۲۵، ملایی

۱۲۰، ۴۵۰، موبینه دوزی ۵۴۷، نقاری (در استخوان) ۲۴۶، ۲۵۳، نقاشی ۸۱، ۴۰۶، ۴۵۰، ۴۵۹، ۶۹۷ والابافی (کسب) ۳۷۴، وکالت ۳۸۱، یخنی پزی ۳۸۶.

ب) مشاغل حکومتی. در این تذکره از تعدادی از مناصب و مشاغل دیوانی نام برده شده است :
احساب ۲۸، ۴۸، ۵۷، ۵۸، استیفا ۱۷۳، ۴۶۴، ۷۱۱، اشراف ۲۳۲، امارت ۲۳، ۱۴۳، امیر/ امرا ۶۷، ۱۴۳، ۱۶۲، امیر آخور ۶۴۱/ میر آخور ۶۵۲ انشا ۲۸۰، ۲۸۲، بیتکچی (مأمور مالیات) ۱۶۸، ۱۶۹، توشمالی ۶۵۰، تولیت ۲۸، ۵۵، ۱۱۷، حاکم/ حکام ۸۲، خلیفه (ی قورچیان) ۶۵۷، داروغه ۱۶۲، ۶۶۰، ۶۷۹، دستور (وزیر) ۲۶۹، رسالت ۲۱۵، رکابدار/ رکابداری ۱۶۲، ساروقچی ۶۰۳، سپاهیگری ۱۱۷، ۲۱۱، ۲۸۸، ۶۴۴، ۶۴۸، صاحب (توجیه دفتر دیوان اعلی) ۱۸۰، صدارت ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۷۹، ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۱۲، صدر ۶۹، ۱۳۷، ۱۹۶، قابضی (شهر، اردوبازار، ولایت) ۱۶۲، ۳۹۱، ۵۱۸، ۶۵۱، قضا ۸۹، ۹۱، ۲۱۴، ۲۲۷، ۲۸۴، قورچیان ۶۶۵، کلاتتر ۳۱۸، کلاتتری ۴۷، ۱۹۳، محتسب ۲۹۱، مهتر ۱۶۲، مهرداد ۶۹، ۱۶۷، مهمات و معاملات دیوانی ۴۶، مهماندار ۶۵۷، میرطبل باز ۵۳، میر قاضی ۲۱، ندیمی ۶۶۳، نیابت قضات ۳۳۸، ۳۸۱، وزارت ۴۶، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۷، وزیر ۱۶۲، ۱۶۶، ۲۶۸.

ج) -زاده. یکی از مراتب اجتماعی، که البته ندرتاً با سمت و منصب همراه بوده است، به کسانی تعلق داشته است که پدران شان در اجتماع صاحب سمت و شأن و منصب بوده‌اند و عنوان آنان با افزوده شدن کلمه‌ی «- زاده» ساخته می‌شده است. در تحفه‌ی سامی به موارد قابل توجهی از این «مرتبه» بر می‌خوریم: آدمی‌زاده ۴۱۲، بزرگ‌زاده ۵۰۸، خواجه‌زاده ۵۷۹، شاه‌زاده ۶۷، شیخ‌زاده ۲۹۱، ۳۴۵، ۶۸۸، قاضی‌زاده ۳۶۹، کدخدا زاده ۵۲۰، مردم‌زاده ۵۴۷، ملازاده ۲۳۶، ۵۱۱، ملک‌زاده ۲۳۷، ۲۴۰، وزیرزاده ۴۱۹.

د) پیشه وران و صنعتگران. در تحفه‌ی سامی، سمت یا پیشه و یا صنعت بسیاری از کسانی که به نام شاعر معرفی شده‌اند، ذکر شده است: ابریشم فروش ۵۸۸، بیلدار ۶۸۵، ۶۸۶، ۷۰۶، پروانچی ۲۷۹، پینه دوز ۶۷۶، تاجر/تجار ۲۰۹، تکتودوز ۳۹۳، تواجی ۱۶۲، جاروبی ۵۶۴، جراح ۱۱۷، چینی فروش ۶۹۹، حافظ / حفاظ ۱۱۸، ۳۳۶، ۳۳۷، ۴۹۴، ۶۳۶، حلاج ۳۰۱، ۴۷۵، خادم ۱۴۱، ۶۳۰/ خدام ۶۴۶، خباز ۱۵۴، خطاط ۳۳۷، ۶۳۶، خطیب ۶۱۸، ۶۲۶، خواب بین ۱۳۰، خواص گو ۶۷۴، خوشنویس ۲۶۴، ۳۳۸، ۴۹۶، خیاط ۳۱۵، ۶۸۹، دلاک ۶۶۵، دهقان ۴۸۷، رمال ۶۶۲، روستایی ۶۷، روغنگر ۵۹۶، زرکش ۸۲، زرگر ۱۱۶، ۱۹۹، ۲۸۸، ۳۳۰، زهگیر ۷۰۸، شغل

۴۷، ۲۸۹، شکرریز ۲۸۳، شمشیرگر ۵۹۷، ۵۹۹، شیشه گر ۳۱۲، صحاف ۶۳۶ طبخ ۳۱۹،
طبيب/اطبا ۴۹، ۱۴۶، ۲۷۱، ۳۴۸، عالم ۱۴۴، عصار ۶۹۴ قصاب ۶۶۵ قصه خوان ۲۵۷، ۲۶۰،
۲۶۱، ۵۶۲، ۶۷۴ ۶۹۳ قاضی قاضی ۳۴، ۴۷، ۵۱، ۸۹، ۱۳۹، ۱۵۰، ۱۶۲، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۳، ۲۱۶،
قاضی القضاة ۴۲، قفل گر ۶۷۱ قوسی (?), ۳۶۳، کاتب ۵۸۵، ۵۹۲، کاسب ۳۴۹، کاسه گر ۲۸۹،
کتابه نویس ۳۷۷، کدخدا ۲۷۱، ۴۸۵، کرباس فروش ۴۸۱، کلیددار (کتابخانه) ۶۹، کله پز ۶۷۷،
کلیچه پز ۲۹۰، گلخنی ۲۸۶، متولی ۵۸، ۹۶، ۱۰۰، ۵۱۹، ۶۳۱، محرر ۶۳۶، محصل (-برات)
۲۹۸، مداح ۶۱۵ ۶۷۴، مدرس ۲۲۵، ۵۹۸، مذهب ۶۳۶ مشرف ۱۷۷، ۲۵۵، مشک فروش ۴۲۴،
مصوّر ۲۰۱، ۲۸۸، ۳۵۸، ۶۳۶ معلم ۲۹۴، معمار ۲۶۹، ۵۱۲، ۷۰۴، مفرد نویس ۱۷۳، منشی ۲۴۸،
۳۳۸، موبینه دوز، ۵۴۱، میخچه گر ۶۰۸، میوه فروش ۲۹۹، نقاش ۲۸۸، ۶۳۶، ۷۱۰، نقیب/نقبا
۲۲، ۲۶، ۱۲۹، واعظ ۳۰۳، ۵۳۱، وکیل ۳۳، ۶۹، ۱۶۳، یوزباشی ۶۵۷.

فن و صنعت و پیشه و هنر، و به طور کلی کسب و کار، طی قرون متمادی رکن اصلی و
عمده‌ی زندگی اجتماعی در ایران بوده است، یعنی که چرخه‌ی اجتماع بر محور کسب و کار
می‌گشته است که در همه‌ی شئون جامعه مشهود بوده، و به دلیل همین شیاع و عمومیت کم‌تر
مورد توجه محققان قرار گرفته است. و حال آن که شناخت درست و دقیق جامعه و زندگی
فردی و اجتماعی ایران از دیرباز تا نیم سده‌ی پیش، تنها از راه شناخت شیوه کسب و کار امکان
پذیر است.

خوشوقتانه این نکته از چندی پیش مورد توجه قرار گرفته است و برخی از نهادهای عمومی،
و نیز تنی چند از محققان منفرداً، به پژوهش در این زمینه پرداخته‌اند، و مواد در خور توجهی
برای تحقیقات وسیع‌تر و عمیق‌تر فراهم آورده‌اند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی